

ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ІСТОРІЇ МОНЕТНОГО КАРБУВАННЯ У ПОДНІПРОВ'І у XIV–XV ст.

У даній статті розглянуто історіографію історії монетного карбування на території Подніпров'я у XIV–XV ст. Тема має достатньо давню історію, однак досі актуальна та багата неоднозначними інтерпретаціями джерельного матеріалу. Проаналізовано дослідження періоду з 30-х рр. XIX до 80-х рр. XX ст.

Ключові слова: історіографія, нумізматика, монета, карбування, Подніпров'я.

Систематизація наукових здобутків нумізматики є природнім супутником будь-якого напряму дослідницьких пошуків у цій галузі історичних дисциплін. Серед досвіду іноземних дослідників для прикладу можна привести історіографічний нарис у бібліографічному виданні з литовської нумізматики, укладеному Е. Ремецасом¹. Така проблематика знаходить своїх дослідників і в Україні. Перше ґрунтовне дослідження з історіографії вітчизняної медієвістичної нумізматики здійснила Н. Турмис². Крім опису процесів становлення нумізматичної науки в Україні протягом XIX–XX ст. та формування вітчизняних нумізматичних колекцій, дослідження містить висвітлення особливостей атрибуції та класифікації середньовічних монет, емісії яких територіально стосуються сучасних географічних меж України.

* Хромова Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

Більш узагальнено підійшов до теми Г. Голиш, порушивши питання здобутків новітньої історіографії, однак тематичні межі він розширив вже до української нумізматики в цілому³.

Історіографія історії монетного карбування на території Подніпров'я у XIV–XV ст. представлена студіями переважно другої половини XX – початку XXI ст. Однак, перші кроки у вигляді заміток, статей та каталогів, з цієї проблематики відносяться ще до XIX ст. У даній публікації ми обмежуємося дослідженнями до 90-х рр. XX ст. Відтоді розпочався якісно новий етап в історіографії даної тематики, який на нашу думку, заслуговує особливої уваги і буде висвітлений в огляді новітньої історіографії означеної проблеми.

З 30-х рр. XIX ст. відоме в історіографії нумізматики явище наслідування джучидським монетам – досить поширена практика для майже всіх руських удільних князівств. Так, звертаючись до цього питання у праці «Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухамеданских династий в прибавлении», Х. Френ зазначав, що «монети, які руські князі почали карбувати під пануванням монголів у XIV ст. мають або самі арабські написи, або поряд арабські і руські. З цих іноземних написів лише незначна кількість є досить визначними, або обраними і поміщеними з певною метою руськими монетарями, якими в процесі виконання керували ймовірно власне татари»⁴. Наводячи для прикладу монетні випуски руського удільного карбування з «дво-мовними» легендами, дослідник приходять до висновку про те, що це був один із способів відображення підпорядкування князівської влади ханській адміністрації⁵. Таким монетам Х. Френ протиставляє іншу групу монет з відтворенням арабських написів, які за його твердженням «не мають взагалі жодного значення і являють собою продукт очевидного «продизвола», хоча і для їх виготовлення була своя певна мета»⁶. Першочерговою називається розвиток торгівлі у підпорядкованих джучидській адміністрації землях та вільне проходження туди руської монети. Для цього вона потребувала візуальної схожості з татарською⁷. Механізм оформлення монет місцевими майстрами уявлявся Х. Френу досить довільним – вирішальна

роль належала фантазії самого виробника. За зразок могла братися будь-яка татарська монета, незалежно від хронології її випуску «особливо, якщо вона у своїх арабських написах представляла щось помітне і разюче». Зображення з таких монет знімалися будь-якими доступними для сучасників способами і наносилися на місцеві монети, які «отримували зовнішній вигляд татарських монет»⁸. Основними характерними рисами в легендах джучидських монет, які отримали розповсюдження серед наслідувань, Х. Френ називає Символ Віри та означення куфічними літерами міста Гюлістану⁹. Загалом же дослідник наголошував на винятковому значенні дослідження джучидських монет не тільки для висвітлення загальної історії карбування у період середньовіччя, а і для вивчення особливостей руського удільного карбування¹⁰. Це положення залишається актуальним у сучасних дослідженнях при визначенні ролі східної монетної традиції у формуванні місцевої монетної справи на досліджуваній території у XIV–XV ст.

З останньої третини XIX ст. у джерелознавчих студіях і каталогах приватних зібрань, пов'язаних в своїй основі з археологічними дослідженнями або з приватним колекціонуванням, порушувались окремі питання удільного монетного виробництва, в тому числі і стосовно нашої тематики. Так, у каталозі монет власного зібрання «Удельные, великокняжеские и царские деньги Древней Руси»¹¹ граф Е. Гуттен-Чапський подав опис одного екземпляру наявної у нього в зібранні монети Володимира Ольгердовича. Дана праця є досить оригінальною не тільки за змістом висновків, а і за своєю архітектонікою. Загалом, каталог складається з детального опису монет, з їх метричними характеристиками та визначення їх відносної цінності на час виходу праці. Містить вона і короткий нарис політичної історії, вводючи читачів у світ емітентів та історичних обставин місцевого карбування. Автором запропонована градація монет за достовірністю. Е. Гуттен-Чапський також позначив місця та обставин знахідки опублікованих ним монет. Цінність видань такого роду полягає в тому, що матеріал, поданий в каталогах приватних зібрань ставав підґрунтям для подальших досліджень, а на сьогодні це чи не єдина можливість

ознайомитися з деякими екземплярами монет, що за певних обставин втрачені для сучасних дослідників. Даний каталог містить також важливу інформацію для складання топографічного опису. Інтерес для нас становить поданий дослідником докладний опис монети Володимира Ольгердовича. Особливу термінологічну специфіку містить проведений автором каталогу іконографічний аналіз, за яким на аверсі міститься кирилична легенда і знак «К», на реверсі – «церковна хорогва»¹² з двома хрестами. При цьому в описі наведено не просто визначення фігури – «хрест», а її детальна прорисовка, що вказує на прагнення автора звернути увагу нумізматів на спосіб передачі даної фігури – хреста (з раменами, потовщеними на кінцях)¹³. Автор також подає опис супутніх символів на монетному полі, називаючи їх «буси» та «*» – для визначення викарбуваних там шестикутних зірок.

Одним з перших дослідників монет Володимира Ольгердовича був В. Антонович. Йому належить реферат «О новонайдених серебряных монетах с именем Владимира»¹⁴. У цій праці вчений першим вірно визначив емітента, час і місце карбування цих монет. Мова йшла про дві монети зі складу Гвоздівського скарбу 1873 р. – знахідки з кириличним написом «ВОЛОДИМИРЬ». Часом карбування був названий період 1364–1392 рр. Емітента визначено за легендою на монетах і, спираючись на літописні згадки. Ним був названий Володимир Ольгердович з встановленими роками правління у Києві – 1362–1392 рр. Окремої уваги заслуговує іконографічний аналіз, запропонований і проведений В. Антоновичем. Вчений виходив з порівняння відомих йому двох екземплярів монет з литовською монетною традицією. А саме: порівнював знак на реверсі (аверсі за його визначенням – *Л.Х.*) київських монет з литовським гербом «колюмнами». Зображення в картуші з крапок він визначав як татарську тамгу. Дане дослідження мало велике значення для вітчизняної нумізматичної науки. В. Антонович вважається першим, хто ввів до наукового обігу київські монети Володимира Ольгердовича. Проведена ним атрибуція цих монет, хоч і викликала неоднозначну реакцію, однак поклала початок активному дослідженню питання карбування київських монет кінця XIV ст. серед сучасників вченого.

І. Толстой у невеликому параграфі «Монеты, приписываемыя кievскому князю Владимиру Ольгердовичу» своєї фундаментальної праці «Древнейшие русские монеты Великаго княжества Киевского»¹⁵ опублікував описи та навіть прорисовки 8 екземплярів монет Володимира Ольгердовича, що перебували у складі колекцій університета Св. Володимира, Київської Духовної Академії та приватних зібраннях – самого автора, а також графа Е. Гуттен-Чапського.

Він подав характеристику наявних монет і першим, за його ж словами, зробив спробу піддати критиці концепцію походження даного виду монет, запропоновану В. Антоновичем. Реферат останнього наводиться у праці в повному обсязі з супровідними коментарями. Критика торкається суто іконографічного аналізу – І. Толстой не поділяв думки В. Антоновича щодо ототожнення знаку на реверсі київських монет з литовським гербом «колюмни», а вважав його запозиченим від попередників Володимира Ольгердовича на київському престолі¹⁶.

Щодо основних характеристик монет, поданих В. Антоновичем, І. Толстой з ним погодився і враховував під час аналізу представлених екземплярів монет. Особливістю праці є наведені визначення аверсу/реверсу монет: І. Толстой аверсом вважає бік монети з легендою, що цілком вірно, проте відрізняється від визначень його попередників, у тому числі і самого В. Антоновича. Термінологічна специфіка роботи зводиться до визначення фігур на сторонах монет. Знак на аверсі у дослідника не має певної назви і позначений як «знак чи літера В або К, що має вигляд IS»¹⁷, зображення на реверсі трактується як «фігура, схожа на зображення хорогви, наверх якої має форму хреста, на полотнищі між відкосами хрест»¹⁸. Супровідні зображення визначені І. Толстим як «бусини» та «зірки»¹⁹. Слід підкреслити, що автор звертає увагу на приклади перекарбування монет і різні стилі виконання, що, на його думку, могло необгрунтовано розцінюватися його сучасниками як факт пізнішого фальшування²⁰. Отже, у наступних дослідженнях розширювалася не тільки джерельна база, а і змінювалися підходи в іконографічному аналізі монет. Дана праця також містить цінні прорисовки, а також короткий історичний нарис, де увагу приділено особистостям емітентів.

Монети Володимира Ольгердовича згадуються в геральдичній розвідці К. Болсуновського «Родовой знак Рюриковичей великих князей киевских»²¹. Зображення на реверсі монет у цьому випадку визначене автором як умовно геральдичне, що є кінцевим результатом еволюції монограми від слова «василевс»²², як титулатури правлячої верхівки, характерної для країн Сходу і запозиченої київськими князями з візантійської традиції²³. Таке припущення стало частиною запропонованої К. Болсуновським теорії тлумачення знаків на ранніх київських монетах та фрагментах кераміки Давньої Русі, зокрема теорії про геральдичну спадщину Рюриковичів.

Окремому дослідженню київських монет Володимира Ольгердовича присвячені розвідки М. Петрова «О новооткрытой Киевской монете XIV века»²⁴ та ще одна праця К. Болсуновського²⁵. Обидва розглядають так звані Трипільський скарб з київськими денаріями. Однак, увага дослідників сконцентрована головним чином на спробах виокремити з загальної маси київських монет монети іншого типу.

Однією з особливостей праці М. Петрова є те, що він висунув свою версію прочитання легенди, пов'язавши її з ім'ям монетного майстра, а емітентом визначив Скиргайла-Іоанна Ольгердовича. При чому, іменем князя вважає присутні на монеті ініціали SI та CI. Цікавими є висновки дослідника про те, що загальне значення київських литовсько-руських монет складається в тому, що вони є відображенням останніх слабких спроб відстояти незалежність київського князівства від невілеюючої дії на нього з боку ВКЛ і Корони Польської. Але такі спроби своїм висхідним пунктом мали династичні розрахунки і свари між Гедиміновичами і зокрема Ольгердовичами, а тому знаходили слабку підтримку серед народу і виявилися безуспішними. Коли у 1377 р. великий князь Литовський Ольгерд, вмираючи, зробив наступником своїм одного з молодших синів – Ягайла, то старші за зрозумілих причин, не захотіли визнавати над собою великокняжої влади свого молодшого брата по батькові. У їх числі був і київський князь Володимир Ольгердович, який не визнаючи над собою влади Ягайла, починає карбувати свою автономну київську монету, або ж визнає владу

деяких намісників великого князя Литовського, але тільки не Ягайла. Його наступник по Київському княжінню, брат – Свидригайло-Іоанн, хоч і продовжував за традицією карбувати особливу київську монету, але вже з ініціалами свого імені, а не з повним ім'ям, а після нього особлива київська монета вже ніколи не карбувалась²⁶. Не зважаючи на численні недоліки, ми вважаємо за необхідне наводити такі праці, адже вони відзеркалюють стан тогочасної розробки даної проблематики.

К. Болсуновський у праці «Монеты киевских князей XIV ст.» також розглядає Трипільський скарб з монетами Володимира Ольгердовича, князювання якого визначає – 1362–1395 рр. Він уточнює інформацію попередньої публікації М. Петрова²⁷. Цікавим є припущення автора щодо передумов поновлення місцевого карбування на Київській землі, які вплинули на зовнішній вигляд монет. Так, за словами К. Болсуновського, необхідність отримувати данину не тільки з багатих жителів (гривнями і рублями), а і внутрішнє оподаткування підказало татарам вимагати від удільних князів карбування дрібної срібної монети, як більш зручної для внутрішнього обігу і для полегшення сплати данини, а особливо для сплати мита, яке, поступаючи до князівського скарбу, давало можливість акуратної сплати самої данини. При карбуванні самої монети хани постійно і наполегливо вимагали від князів ставити на ній їхню «тамгу», як наочний знак татарської влади, як доказ суверенітету над країною, що карбувала монету; вимогу цю вони розповсюджували не тільки на дійсно підвладні їм уділи, але й на литовських князів, що ніколи не були під їх владою²⁸. Говорячи про топографію знахідок київських денаріїв, К. Болсуновський визначає, що більшість їх походять з Лівобережної України. Дослідник також наводить інформацію про три основні скарби монет Володимира Ольгердовича, відомі на той час – Гвоздівський, Кисилівський та Канівський. В описі міститься інформація про кількісний вміст та подальшу долю скарбового матеріалу, який майже наполовину був втрачений для дослідників вже на етапі знаходження²⁹. Загалом К. Болсуновському було відомо про 125 екземплярів київських денаріїв. Автор навів метрологічну характеристику, зазначивши при цьому, що всі

відомі йому екземпляри були приблизно однієї проби, однаково поганого карбування (ймовірно погана якість збереження – *I.X.*), вагою 0,495–0,625 мг, або середньою вагою – 0,560 мг. Важливим для нашого дослідження є поданий дослідником іконографічний аналіз з детальною характеристикою зображень на відомих йому монетах київських випусків Володимира Ольгердовича³⁰. Особливістю авторського дослідження стало те, що іконографічний опис монет К. Болсуновський робив за екземпляром кращої збереженості, зазначаючи при цьому, що «відтворюється лише вірний малюнок невідомого нам штемпеля, яким монети карбовані»³¹. Можна сказати, що таким чином використовувався метод історичної реконструкції. Однак, для такого джерела як монета, він є занадто обмеженим, схематичним, дослідження втрачало нюанси, важливі для встановлення штемпельних зв'язків і типологічних ознак. Саме через це, на нашу думку, і почали з'являтися «новотипи», які виявилися зрештою лише варіантами вже відомих типів цих монет.

Зауважимо, що у працях К. Болсуновського міститься і критика попередніх досліджень. Так, він пише, що його попередників вводило в оману саме нечітке карбування, яке штовхало їх на висновки про зображення на київських денаріях ініціалів латинськими літерами Кейстута, Іоанна-Скиргайла тощо³². Не допускаючи присутності латинських літер на київських монетах XIV ст., К. Болсуновський категорично відкидає думку М. Петрова про можливість карбування монет Скиргайлом³³. Те, що деякі дослідники сприймали за літери, К. Болсуновський визначав як частини однієї татарської тамги (плетінки), а помилка відбувалася через нечітке карбування³⁴. Окрему увагу К. Болсуновський приділяє визначенню так званого князівського знаку. Звертаємо увагу на те, що в описі монет, наведеному автором, також поданий екземпляр монети Дмитра-Корибута Ольгердовича – з мечем, що визначений К. Болсуновським, як патріарший хрест³⁵.

Аналізуючи екземпляри монет Володимира Ольгердовича, К. Болсуновський намагався вивести з легенд інші написи – РОМАНОВО та ОЛЕЛЬКА³⁶. Випадок з атрибуцією новознайденної монети з іменем Романа підштовхнув К. Болсуновського

до перегляду політичної історії Київської землі. Ґрунтуючись на нововідкритій монеті та хроніці М. Стрийковського, дослідник висунув версію, що до Володимира Ольгердовича на київському престолі був Роман Михайлович Брянський (1356–1364). На так званих монетах Романа в результаті аналізу, проведеного дослідником, виявився той же герб, що і на монетах Володимира Ольгердовича. К. Болсуновський вказував на те, що після Володимира Ольгердовича таке гербове зображення використовували його сини – князі брянські – Андрій Володимирович, та Олександр (Олелько) Володимирович. Їхні герби, хоч і вже значно видозмінені, проте зберегли характер прототипу. Зважаючи на те, що на монетах Романа було зображено татарську тамгу, К. Болсуновський вважає їх хронологічно першими за київські денарії Володимира Ольгердовича³⁷.

Як вже було зазначено вище, твердження про монети з іменем Романа виявилось помилковим, через суб'єктивістський підхід до іконографічного аналізу монет. Однак загальні висновки К. Болсуновського щодо ролі київських монет Володимира Ольгердовича в історичному минулому Київської землі є досить цікавими. Дослідник пише, що перші монети були карбовані на Русі через необхідність забезпечити скарбницю князя засобами для сплати данини татарам, на що вказують їх спосіб карбування і особливість написів; вони, відповідаючи умовам торгівлі того часу, відповідають і вагою монетам XIV ст. і особливо нагадують кримські аспри, що теж карбувались для умов торгівлі півдня Русі; карбування цих монет тривало між 1356 і 1392 роками у проміжках часу, коли Київський уділ займали тимчасово різні князі: до зміцнення першого Ольгердовича – Володимира, а потім і він³⁸.

Дві попередніх праці наведені нами не лише через оригінальність висновків та способів проведення іконографічного аналізу, а і вирізняються серед інших через схильність їхніх авторів до виокремлення нових типів монет. Таке прагнення знаходить своїх послідовників і на сучасному етапі розвитку нумізматичної науки, до чого ми повернемося згодом. Тут залишається тільки зауважити, що на початковому етапі дослідження даної проблематики воно залежало від обмеженості

як джерельної бази так і технічних засобів дослідження, а головне – від стану наукової розробки теми.

Не оминалася увагою і тема сіверського карбування. У статті «Неизданная русская монета XIV века»³⁹ М. Догель розглядає екземпляр монети Дмитра Корибута Ольгердовича зі своєї колекції. У праці міститься також посилання та прорисовки попередніх дослідників цього виду монет – Кьоне та Строчинського. З ними автор вступає в полеміку з приводу зробленої ними атрибуції. М. Догель першим відніс монету зі свого зібрання до карбування молодшого Дмитра Ольгердовича, хоча і помилився з часом емісії та локалізацією місця випуску, плутаючи старшого і молодшого Ольгердовичів⁴⁰. У ході атрибуції значну увагу він приділяв не тільки аналізу кириличної легенди, а і наявності наслідування джучидським монетам. Саме це, на думку М. Догеля, було ключовим фактом на користь не-литовського походження монети, як вважали його попередники. Крім атрибуції, автор провів іконографічний аналіз, вперше провів аналогію між зображенням на аверсі монети та сфрагістичною спадщиною Корибутовичів. Звертає на себе увагу оригінальність висновку М. Догеля про те, що знак є родовим гербом даної гілки Ольгердовичів і запозичений з родової геральдики великих князів рязанських⁴¹. При цьому вказувалося на родинні зв'язки Дмитра Корибута та Олега Рязанського. Таким чином, цінність даної праці полягає в першу чергу в першій правильній атрибуції монети Дмитра Корибута Ольгердовича, а також в оригінальності висновків іконографічного аналізу.

У своїй праці «Топография кладов древних русских монет X–XI веков и монет удельного периода»⁴² О. Ільїн торкається теми карбування наслідувань джучидським монетам в монетній справі руських удільних князівств. Характерними особливостями наслідувань автор вважає зображення східного напису на реверсі монети. З огляду на це, він поділяє думку Х. Френа щодо пояснення цього явища: сплата татарам данини монетою, наближеною за символікою до татарської; посилення зносин зі Сходом; вияв покори татарському володарю при розміщенні його імені на монетах⁴³. У праці міститься загальна характе-

ристика монетної справи удільних князівств, однак, окрім південно-руських, проте серед топографічного опису є згадка про знахідку одного екземпляра монети Володимира Ольгердовича на Кубанщині (станція Петрівська, 1902 р.) серед скарбу монет обсягом у більш, ніж 23 тис. екз., де чисельно переважали монети східного карбування⁴⁴.

Згадки про зображення на київських та сіверських монетах містяться і в сфрагістичних екскурсах. У публікації, що містить огляд печаток великих князів литовських «Pieczęcie książąt litewskich»⁴⁵, М. Гумовський згадує про зображення на монетах Володимира Ольгердовича, описуючи герби та печатки його синів – Олександра та Андрія, і вказує при цьому на їх подібність, що є цінним аргументом на користь спадкового (родового) характеру цього знаку. Термінологічна специфіка – «каплиця» чи «хорогва костельна (церковна – I.X.) з двома хрестами»⁴⁶. У цій же праці вміщено розгляд сфрагістики Корибутовичів, зокрема знаку, поміщеного на печатці Федора Корибута⁴⁷, який переважна більшість дослідників попередніх часів і сучасності використовують для атрибуції та підтвердження характерного знаку на монетах, віднесених до карбування Дмитра Корибута Ольгердовича.

Також варто зауважити, що 1911 року було знайдено найбільший скарб з київськими денаріями – Сосницький. Першим його досліджував В. Шугаєвський і досі музейні інвентарні картки до монет подекуди містять його особисті замітки. В його матеріалах міститься інформація не тільки про київські, а і фрагментарно – про джучидські монети, знайдені на території сучасної Чернігівської області⁴⁸.

Характеризуючи значення перших досліджень даної проблематики, варто зазначити, що характерними особливостями наведених праць стали оригінальні висновки щодо іконографічної характеристики монет, певна тенденція до виявлення нових типів монет і спроби на основі цього, переглянути політичну історію Київського князівства. Початково студії представлені невеликими розвідками, рефератами, окремими замітками в працях більш загального характеру, каталогами з супровідними описами монетного матеріалу. Однак, незважаючи на свій

подекуди суперечливий характер, вони поклали початок для поглибленого дослідження, що було зроблено в подальшому. Наступний історіографічний масив – праці 60-х – 80-х рр. ХХ ст. представлений більш ґрунтовними працями, на яких позначилося розширення джерельної бази, поява нових методів дослідження, загалом – якісно новий етап у розвитку нумізматичної науки. Проте, у більшості праць, обрана нами тема не розглядається як самостійна проблематика.

Найбільше значення для досліджень джучидського монетного виробництва на території сучасної України становлять дослідження Г. Федорова-Давидова. Зокрема, у статтях вченого міститься інформація щодо поширення джучидських монет на території Подніпров'я, детальний розгляд вмісту скарбового матеріалу. Він подає опис східної частини Сосницького скарбу – 584 визначені екземпляри – по датах карбування, монетних дворах та емітентах, а також решти скарбів знайдених на досліджуваній нами території⁴⁹.

Початок розгляду питання джучидського карбування та особливостей східної монетної системи і особливо її ролі у розвитку та організації місцевого руського карбування поклав І. Спаський у своїй фундаментальній праці «Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк»⁵⁰. Розглядаючи монетну систему Русі, він зупинився на питанні щодо джучидських монет. Їх появу на руських землях вчений відносив до середини ХІV ст. За номіналами розрізняв лише срібні дирхеми і мідні монети. У його праці, є вказівка на ареали поширення татарських монет. Так, найбільш західними областями розповсюдження джучидських срібних монет кінця ХІV і ХV ст. вказані «Курщина і північ України, де вони відмічені у Подесенні і Подніпров'ї»⁵¹. У праці поданий короткий іконографічний опис джучидських монет: «невеликі срібні монети ханів Золотої Орди покриті арабськими написами, але на них зустрічаються і певні прикраси – орнаментальні рамки, плетінки і тощо»⁵². Також зазначені характерні особливості східної монетної традиції щодо відсутності зображень людей, тварин і предметів⁵³. Інформація щодо джучидської монетної системи, подана у даній праці, носить загально-довідковий характер.

Одним з найбільш відомих вітчизняних дослідників історії грошового обігу на території України є М. Котляр. Відмітимо ряд публікацій і дві монографії, які стосуються обраної нами проблематики. У його праці «Грошовий обіг на території України доби феодалізму»⁵⁴ міститься інформація про монетні номінали, що перебували в обігу, подана на основі опрацьованого автором значного масиву нумізматичних джерел (переважно скарбового матеріалу). У пізнішій праці «Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.»⁵⁵ вчений, ґрунтуючись на аналізі актових джерел, головну увагу приділив дослідженню грошового обігу та лічби, визначенню офіційних і фактичних грошових курсів і динамічних явищ грошового обігу. Ці монографії носять систематизуючий та узагальнюючий характер, водночас автор вводить до наукового обігу нові джерела та розвиває методикау їх дослідження.

Найбільш цінними для нас стали висновки вченого щодо особливостей київського та сіверського князівського карбування, які досліджувались ним в комплексі вивчення історії грошового обігу на території України середньовічної доби. Йому належить найбільш повне та ґрунтовне дослідження питання київського карбування за часів Володимира Ольгердовича. Саме М. Котляр ввів до наукового обігу найбільший скарбовий масив – матеріали Сосницького скарбу 1911 р., що містить більше 900 екз. київських денаріїв. Цінним доробком для вивчення київського князівського карбування є розроблена ним типологічна класифікація монет Володимира Ольгердовича⁵⁶. Розподіл на п'ять типів монет є загальноприйнятим в нумізматичній науці й досі, незважаючи на окремі спроби його доповнення.

У своїх дослідженнях М. Котляр дає всебічну характеристику монет Володимира Ольгердовича, аналізує передумови та основні етапи київського карбування, встановлює хронологічні межі та послідовність випусків основних типів. Приділяється увага також іконографічному аналізу монет, топографії їх знахідок. Поряд з цим, в працях подається огляд джучидських монет – їх знахідок на території України, ролі у місцевому грошовому обігу XIV–XV ст., не виокремлюючи монети, кар-

бовані на українських територіях, або наслідування джучидським монетам⁵⁷. Загалом, автор зазначає про скороминущість явища карбування київських монет, які не затрималися довго в обігу⁵⁸. Висновком щодо ролі джучидських монет стало твердження про перебування їх у місцевому обігу з початку XIV і подекуди до кінця XV ст. і помітно менше значення у порівнянні з празькими грошами і такими «мало ходовими» місцевими монетами як галицькі і київські⁵⁹. У той же час, М. Котляр відзначає досить широкий ареал розповсюдження цих монет, хоча переважну більшість їх знахідок пов'язує з територіями, де кочували та постійно жили татари, а українського осілого населення ще не було⁶⁰.

Поданий дослідником детальний топографічний опис знахідок джучидських монет має допоміжне значення для аналізу та виявлення впливу джучидської монетної традиції на місцеве монетне виробництво. Варто також згадати і про дисертаційне дослідження⁶¹, і особливо зазначити, що всі роботи М. Котляра є комплексними з огляду на використану джерельну базу і вони досі залишаються орієнтиром для дослідників історії грошового обігу на території України.

У статті Н. Соболевої «К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича»⁶² поданий огляд київських випусків монет Володимира Ольгердовича на основі матеріалів з колекції Державного історичного музею в Москві. В статті міститься детальний опис та фотознімки екземплярів, що представляють основні типи монет, подано їхню класифікацію.

За обсягом опрацьованої використаної джерельної бази і високим професійним рівнем серед інших авторів можна виділити роботи білоруського дослідника В. Рябцевича⁶³, який поряд з нарисом грошового обігу білоруських земель на основі аналізу нумізматичних та писемних джерел, розглянув грошовий обіг сусідніх з ними українських земель, що увійшли до складу Великого князівства Литовського.

Ще одним цікавим моментом в історіографії можна вважати спроби локалізації дослідниками джучидського центру на Подніпров'ї – Шехр ал-Джедід, у якому велося карбування місцевої джучидської монети. Існує припущення, що Мамаєв

Сарай, Курцемал, Самис та Шехр ал-Джедід – це все назви одного центру, що розташовувався на території сучасного м. Великі Кучугури (Запорізька обл.)⁶⁴. Початок цій полеміці поклали дослідження С. Яніної⁶⁵ та В. Єгорова⁶⁶.

Відомо, що на монетному дворі Шехр ал-Джедід карбувалися монети від імені хана Абдуллаха протягом 60-х рр. XIV ст.⁶⁷. Не зважаючи на те, що більшість знахідок монет карбування Шехр ал-Джедід походять з території Молдови, а детальне вивчення комплексу нумізматичних джерел ще не здійснено до кінця⁶⁸, деякі дослідники досі схильні ототожнювати Шехр ал-Джедід та Кучугурське городище (Великі Кучугури, сучасна територія Запорізької обл., Україна)⁶⁹. На користь твердження щодо локалізації міста Шехр ал-Джедід з городищем Старий Орхей у Пруто-Дністровському межиріччі (територія сучасної Молдови), запропонованої С. Яніною та Л. Польовим⁷⁰, дослідники наводять численні знахідки срібних монет карбування Шехр ал-Джедід або Янгі Шехр та їхніх наслідувань останнього року карбування (770 р.х), що невідомі в інших місцях знахідок. Головним контраргументом для цих висновків В. Єгоров подає дані з археологічних досліджень городища, що свідчать про його існування до першої половини 60-х рр., і утворення та зміцнення з середини XIV ст. на цій території Молдавського князівства, а тому, на його думку, Абдуллах не міг перебувати у цьому місті і карбувати тут свою монету до кінця століття, оскільки це не можливо за хронологією подій. Численні знахідки монет з його ім'ям дослідник пов'язує з розвитком активних торгівельних зв'язків⁷¹. Центр карбування монет хана Абдуллаха з позначенням монетного двору Шехр ал-Джедід В. Єгоров ототожнює з Кучугурським городищем. Цей же дослідник зазначає, що додаткові відомості могли б надати знайдені на Кучугурському городищі монети, однак вони на момент написання його праці були на стадії вивчення⁷². Ця дискусія отримала своє активне продовження у сучасній історіографії. Її аналізу буде присвячена окрема стаття.

Таким чином, розглянутий нами другий період історіографічних досліджень з означеної тематики характеризується якісно новим рівнем розробки проблем карбування монет на

території руських земель та Улусу Джучи. Працям цього часу притаманна систематизація попередніх здобутків, ґрунтовне опрацювання джерельної бази та впровадження нової методики роботи з нею, розробка класифікаційних схем, узагальнення топографічних даних тощо. Роблячи підсумок, варто зазначити, що усі найбільш знакові ґрунтовні праці з історії грошового обігу на території України вийшли саме у 70-ті – 80-ті ХХ ст. Однак це лише поклато початок для нового етапу розробки теми, який розпочався у 90-х роках ХХ ст. і активно триває сьогодні.

¹ *Remecas Eduardas*. Lietuvos numizmatikos bibliografija, 1815–1999 = Bibliography of Lithuanian numismatics = Bibliographie zur Litauischen Numismatik = Библиография Литовской нумизматики: bonistika, fale-ristika, medalininkyste, numizmatika. – Vilnius: LNM, 2001. – 359 [1] p.: iliustr.

² Див.: *Турмис Н.В.* Становлення наукової нумізматики на Україні у ХІХ ст.: етапи та організаційні форми // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Вип. 5-6. – Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – С. 86–94; *Ее же*. Нумизматические исследования на Украине в ХІХ в. // Одиннадцатая Всероссийская Нумизматическая конференция. Санкт-Петербург (14-18 апреля 2003 г.). Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. – С. 232–233; *Кметь В.Ф., Турмис Н.В., Шуст Р.М.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі ХХ–ХХІ ст.: здобутки і проблеми / За ред. Л.О. Зашкільняка. – Львів: ПАІС, 2004. – С. 229–259; *Турмис Н.* Питання теорії та практики української нумізматики: генеза та ретроспективи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. VІІІ. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 94–118; *Її ж.* Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя – Автореф. дис. к.і.н. 07.00.06. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – 18 с.

³ *Голиш Григорій*. Нумизматичні дослідження в сучасній українській історіографії: здобутки, проблеми, перспективи // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей / гол. ред. Коцур В.П. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 207–214.

⁴ *Френ Х.М.* Монеты хановъ Улуса Джучіева или Золотой Орды с монетами разных иных мухамеданских династий в прибавлении. – СПб., 1832. – С. 5.

⁵ Там же.

⁶ *Френ Х.М.* Указ. соч. – С. 6.

⁷ *Френ Х.М.* Указ. соч. – С. 5.

⁸ *Френ Х.М.* Указ. соч. – С. 6.

⁹ Там же.

¹⁰ *Френ Х.М.* Указ. соч. – С. 5.

¹¹ *Гуттен-Чапский Е.* Удельныя, великокняжескія и царскія деньги Древней Руси. Собрание Графа Э. К. Гуттенъ-Чапскаго. – Санкт-петербургъ: «Типогафія императорской академии наук», 1875. – 185 с.

¹² *Гуттен-Чапский Е.* Указ. соч. – С. 4.

¹³ Там же.

¹⁴ *Антонович В.* О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира. // Труды III Археологического съезда. – 1878. – Т. II. – С. 151–157.

¹⁵ *Толстой И.* Древнейшія русскія монеты Великаго княжества Кіевскаго. Нумизматическій опытъ Графа Ив. Ив. Толстаго. – Санкт-петербургъ: Типографія Императорской Академіи наук, 1882 – 269 с., табл.

¹⁶ *Толстой И.* Указ. соч. – С. 221.

¹⁷ *Толстой И.* Указ. соч. – С. 217.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Толстой И.* Указ. соч. – С. 218.

²¹ *Болсуновскій К.* Родовой знак Рюриковичей Великих князей кіевских. Геральдическое изслѣдованіе, предназначенное к чтенію на XIV Археологическомъ съезде в г. Чернигове. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1908 – 8 с., табл.

²² *Болсуновскій К.* Указ. соч. – С. 8.

²³ *Болсуновскій К.* Указ. соч. – С. 4–5.

²⁴ *Петров Н.* О новооткрытой Киевской монете XIV века. – Х.: «Печатное дело», 1908. – С. 1.

²⁵ *Болсуновскій К.* Монеты киевских князей XIV ст. – К.: Типо-литогр. «Прогресс», 1909. – 17 с. : ил.

²⁶ *Петров Н.* Указ.соч. – С. 7–8.

- ²⁷ *Болсуновский К.* Монеты киевских князей... – С. 3.
- ²⁸ Там же. – С. 5.
- ²⁹ Там же. – С. 6–7.
- ³⁰ Там же. – С. 5.
- ³¹ Там же. – С. 7.
- ³² Там же.
- ³³ Там же. – С. 8.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же. – С. 9.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. – С. 11.
- ³⁸ Там же. – С. 16.
- ³⁹ *Догель М.* Неизданная русская монета XIV века // Записки нумизматического отделения Императорского Русского Археологического общества / под. Ред. М.Г. Деммени. – Т. II. Вып. III–IV. – С.-Петербург: Тип. В.М. Вольфа, 1913. – С. 85–89.
- ⁴⁰ На цей факт вказують і сучасні дослідники. Див.: *Зайцев В.В.* Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372–1379 pp.) // Нумизматика. № 1(24). 2010, февраль. – С. 11.
- ⁴¹ *Догель М.* Указ. соч. – С. 88–89.
- ⁴² *Ильин А.* Топография кладов древних русских монет X–XI веков и монет удельного периода. – Ленинград, 1924.
- ⁴³ Там же. – С. 21.
- ⁴⁴ Там же. – С. 35.
- ⁴⁵ *Gutowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // *Ateneum wileńskie*, rocz. 7, 1930, zes. 3–4. – S. 684–725.
- ⁴⁶ Ibid. – S. 691.
- ⁴⁷ Ibid. – S. 695.
- ⁴⁸ Институт Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. VIII. Київський університет Св. Володимира, Шугаєвський В.А., №№ 2895, 2896, 2899, 2900, 2901, 2929, 2935–2937.
- ⁴⁹ *Федоров-Давыдов Г.А.* Клады джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. 1960. – Т. I. – С. 96–181; *Его же.* Находки джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика 1963. – Т. IV. – С. 215–218.
- ⁵⁰ *Спасский И.* Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4-е доп. – Л.: «Аврора», 1970. – 256 с., илл.
- ⁵¹ Там же. – С. 72.

⁵² *Спасский И.* Указ.соч. – С. 72.

⁵³ Там же. – С. 73.

⁵⁴ *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – 174 с.

⁵⁵ *Котляр М.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1981. – 240 с.

⁵⁶ *Котляр Н.* Клад монет Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука, 1970. – Т. VIII. – С. 88–101; *Его же.* Монеты Владимира Ольгердовича // Нумизматика и сфрагистика. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. IV. – С. 42–68

⁵⁷ *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – С. 74–76.

⁵⁸ Там само. – С. 74.

⁵⁹ Там само. – С. 75.

⁶⁰ Там само. – С. 76.

⁶¹ *Котляр Н.* Денежное хозяйство и монетное дело Червоной Руси 40-х гг. XIV в. – первой четверти XV в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1965. – 16 с.; *Его же.* Монетное обращение и денежный счёт на территории Украины эпохи феодализма (VIII–XVIII вв.): Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – К., 1972. – 59 с.

⁶² *Соболева Н.А.* К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. 1970. – Т. VII. – С. 81–88.

⁶³ Див.: *Рябцевич В.* О чем рассказывают монеты. Под ред. доктора исторических наук А.П. Игнатенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Нар. Аскета, 1978. – 399 с., илл.; *Рябцевич В.Н.* Денежное обращение и клады на территории Чернигово-Северской земли и восточной Белоруссии в XVI в. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Т. 3. – С. 168–187 (с. 185 – карта-топография находок).

⁶⁴ *Ельников М.* Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история, итоги и перспективы // Татар археологиясе. № 1–2 (8–9). – Казан, 2001. – С. 135.

⁶⁵ *Янина С.А.* «Новый город» (Янги-Шехр – Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение. – Труды ГИМ, 1977, – Вып. 49. Нумизматический сборник. – Часть 5, Вып. 1. – С. 193–217.

⁶⁶ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985.

⁶⁷ Там же. – С. 85.

⁶⁸ Егоров В.Л. Указ. соч. – С. 85.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Янина С.А. Указ. соч.; Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XIV вв. – Кишинев, 1979. – С. 69.

⁷¹ Егоров В.Л. Указ. соч. – С. 81.

⁷² Там же. – С. 85.

The article deals with historiography of the history of coinage at the territory of Dnipro region in XIV–XV c. The theme has a long history, but still is relevant and rich for controversial interpretations of source materials. In article analyses studios from 30th XIX to 80th XX c.

Keywords: *historiography, numismatics, coin, coinage, Dnipro region.*